

TERMINOLOGIA STAREGO TESTAMENTU NA OZNACZENIE POJĘCIA UBÓSTWA

Stary Testament zawiera cały szereg przepisów prawnych odnoszących się do własności¹. Są to prawa tak świeckie, jak i sakralne zawierające jednocześnie w sobie aspekt moralny wynikający z posiadania dóbr materialnych². Dla ST czymś normalnym jest posiadanie własności, stąd też jest ona chroniona przez nie. Przepisy owe miały za zadanie chronienie społeczności przed nadmiernym bogaceniem się z jednej strony, a z drugiej strony — przed ubożeniem innych.

Niemniej jednak od czasów królewskich różnice majątkowe zaczęły się zaznaczać bardzo wyraźnie w społeczeństwie izraelskim. W niezwykle szybkim tempie z wielkiej liczby drobnych posiadaczy ziemskich powstawały warstwy ubogich, zależnych dzierżawców i nie posiadających ziem robotników dniówkowych z bardzo skromnymi środkami na swe utrzymanie. Ten stan nie zmienił się zasadniczo i w czasie niewoli babilońskiej na terenie Palestyny, gdzie wiele ziemi leżało nie uprawianej odłogiem (zob. 2 Krl 25,12; Jr 52,16). Nie utworzyła się zatem wówczas jakaś warstwa posiadaczy ziemskich, lecz pozostały lud najprawdopodobniej zeszedł do roli uległych, wręcz niewolniczych robotników rolnych (por. Lm 5,2–5). Natomiast w czasach powygnaniowych różnice klasowe zaostrzyły się jeszcze bardziej (zob. Ne 5,1–7; Za 7,10; Ml 3,5). Doprowadziło to do powstania licznej warstwy niższej, której życie nacechowane było skrajnym ubóstwem (zob. np. Hi 24,2–4a, 9–12)³. Stąd też nieomalże wszyscy prorocy występują w obronie tych ludzi, którzy znikąd nie mogą doczekać się pomocy i obrony, jak tylko ze strony Boga⁴.

Przedstawiając ubóstwo i ubogich Stary Testament używa wielu terminów. Ich znaczenie nie jest jednolite, gdyż oddają one różne stany i odcienie znajdującego się w krytycznym położeniu człowieka. Wyrażają one aspekt społeczny, ekonomiczny i religijny. Również częstotliwość ich użycia jest niejednakowa i występują tu częstokroć znaczne dysproporcje. Uzależnione jest to od danego momentu historycznego, gatunku literackiego księgi czy też po prostu swoistej mody na dany wyraz.

¹ Wj 20,15.17; 22,1–15; Kpl 19,11; Pwt 5,19.21; 24,7; Joz 7,1.25; Hi 24,14.16; Prz 6,31; Syr 5,14; 20,25; Oz 7,1.

² Zob. K.H. Scheffle, *Teologia Nowego Testamentu*, t. 3, Ełos, Kraków 1984, s. 281–283.

³ W. Schotroff, *Armut*, w: NBL I, s. 171.

⁴ Zob. J. Schreiner, *Theologie des Alten Testaments*, Würzburg 1995, s. 194–198.

Na wyrażenie idei ubóstwa Stary Testament posiada następujące zasadnicze terminy: *'ebjôn*, *'anî*, *'anaw*, *dal*, *raš*, *dak*, *miskén*. Najczęściej używanym wyrazem oddającym sens ubóstwa jest *'anî*, które pochodzi od rdzenia *'nw II* — „zajmować niskie miejsce”, „być nisko postawionym, niewolnym”. Wyprowadzone od tego rdzenia słowo *'anî* oznacza sytuację człowieka, w której powinien on dać odpowiedź oraz gotowość dania tejże odpowiedzi oczekującemu jej. W dalszym zaś znaczeniu mówi o niskim położeniu kogoś wobec wymagającego odpowiedzi. *'anî* jest zatem, konkretniej mówiąc, niewolnikiem, poddanym, zależnym od drugiego. Wynika stąd, że pierwotnie wyraz ten oznaczał stosunek względem drugiej osoby, a nie ciężkie położenie społeczne⁵. Pole semantyczne *'anî* to „godny politowania, nieszczęśliwy, ubogi, biedny”.

'anî w ST występuje 75 razy począwszy od Księgi Przymierza (Wj 22,24), poprzez Proroków, Psalmów aż do literatury mądrościowej. *'anî* jest zestawiany razem z tymi, którzy nie posiadają w Izraelu żadnych praw: z obcymi (Kpł 19,10; Ez 22,29), z sierotami i wdowami (Iz 10,2; Za 7,10), z głodnymi, bezdomnymi i nagimi (Iz 58,7), ze zgnębionymi na duchu (Iz 66,2). Jawi się on jako ofiara ucisku społecznego, gdy się go „mieje” (*thn* — Iz 3,15), ograbia (Ps 35,10), „pożera” (*'kl* — Ha 3,14), uciska (Pwt 24,14; Za 7,10), zabija (Hi 24,14) itp. Teksty te ukazują konkretną sytuację ubogiego wyrażając tym samym ich pozycję w społeczeństwie. Dopiero u Proroków do pojęcia ubóstwa materialnego dochodzi aspekt moralny. Wiele wagi przykładali oni do obrony małych, niskich, którzy popadli w nędzę i nieszczęście (zob. Am 2,6 n; 4,1; Iz 1,17; Jr 2,33 n; Ez 16,49) głosząc, że Jahwe stoi po ich stronie. Stąd też ubodzy skarżą się Bogu, wołają o pomoc i chwałą Go za Jego interwencję w ich sprawie⁶. Zdają się oni całkowicie na Boga i stąd ubóstwo ich zostaje podniesione niejako do rangi cnoty moralnej⁷.

W ścisłej łączności z *'anî* stoi wyraz *'anaw*, który oddaje postawę etyczną, stan duchowy ubogiego⁸. Ale z tej ścisłej relacji *'anî* z *'anaw* wynikają problemy, które różnorodnie interpretują znaczenie tego ostatniego wyrazu. Niektórzy chcą widzieć w *'anaw* wariant dialektyczny lub późnoaramejską formę poboczną pochodzącą od *'anî* (tak H. Birkeland i A. George). Utrzymuje się także, że z pierwotnego świeckiego znaczenia „ubogi, biedny” doszło do powygnaniowego pojęcia tego słowa w sensie „pokorny, pobożny” pod wpływem Proroków, którzy „uduchowili” ów wyraz⁹. *Septuaginta* (LXX) oddaje *'anî* i *'anaw* różnymi terminami. Przy *'anî* podkreślany jest aspekt materialny, zmuszający aż do żebrania: $\pi\tau\omega\chi\acute{o}\varsigma$ i duchowy — pokorę: $\tau\alpha\pi\epsilon\iota\nu\acute{o}\varsigma$ oraz $\pi\rho\alpha\upsilon\varsigma$. Przy *'anaw* natomiast dobitnie jest zaznaczony odcień pokory zawierający się w tym wyrazie: $\pi\rho\alpha\upsilon\varsigma$. Oba wyrazy — *'anî* i *'anaw* — często występują w paraleli z kolejnym określeniem ubogiego — *'ebjôn* (np. Ps 9,19; Am 8,4; Iz 29,19).

Słowo to wywodzi się od rdzenia *'bh* — „brakować, nie dostawać czegoś, być biednym” i oznacza kogoś, kto pragnie jakiejś rzeczy, której nie posiada; jest zatem biedny i znajduje się w potrzebie. Podkreślona jest tu strona materialna *'ebjôn*.

⁵ Zob. TWAT VI, s. 888.

⁶ Zob. Ps 9,10.13.19; 12,16; 22,25; 35,10; 69,33 n.

⁷ Zob. A. Gellin, *Les Pauvres de Yahvé*, Paris 1956, s. 98–115.

⁸ Zob. L.R. Stachowiak, Refleksje nad biblijnym pojęciem pokory, *RBL* 3–4(1960), s. 205.

⁹ Zob. TWAT II, s. 343.

W postanowieniach Księgi Przymierza dotyczących roku szabatowego jest on wyraźnie przeciwstawiony posiadaczom ziemskim¹⁰. Najczęściej wyraz ten występuje w Psalmach i u Proroków. LXX oddaje go różnymi terminami rozszerzając tym samym jego pole semantyczne: *πενης, πτωχός, ενδεής, αδύνατος, ταπεινός, ασθενής*, a także przez *δεισθαί*¹¹. W Starym Testamencie *'ebjôn* rozumiany jest przede wszystkim w sensie społecznym — ubogi, który jest wyzyskiwany przez bogaczy (zob. Am 2,6; 4,1; 5,12; Jr 5,28). Jednakże w Jr 20,13 ukazuje się też znaczenie religijne tego pojęcia, gdzie Jahwe ratuje *'ebjôn* od nieprzyjaciół, a sam Jeremiasz określa siebie też tym słowem. U Ezechiela *'ebjôn* także jest człowiekiem potrzebującym wsparcia i opieki prawnej, a jego materialny i prawny ucisk jest mocno piętnowany przez Proroka (zob. 16,49).

Termin kolejny na określenie ubogiego to *dal* pochodzący od rdzenia *dll* II — „być słabym”. Słowo to oznacza tego, który jest słaby i biedny zarazem. W starych źródłach Pięcioksięgu *dal* spotyka się niewiele razy i nie odnosi się jeszcze do człowieka (zob. Rdz 41,19,27), lecz do zwierząt w znaczeniu „wycieńczony, wychudzony, mizerny”. Dopiero stąd dochodzi się później do rozszerzenia pojęcia na pojedynczego człowieka ze znaczeniem „biedny, ubogi” (zob. 2 Sm 13,4), jak i na całą rodzinę czy pokolenie (Sdz 6,6,15; 2 Sm 3,1). Słowo to zatem od swego początkowego wskazania na ułomność somatyczną rozwinęło się do określenia w znaczeniu społecznym.

Zaświadczone jest ono w ST 48 razy i najczęściej występuje w tekstach poetyckich. W odróżnieniu od częstszego *'ebjôn* i *'anil'anaw* jego użycie stopniowo wzrasta, by osiągnąć swoje apogeum w literaturze mądrościowej (np. w Prz 15 razy) późniejszych czasów królewskich, podczas gdy w młodszych tekstach poetyckich stopniowo wychodzi z użycia. Po wygnaniu termin ów niemalże całkowicie zanika, aby ponownie pojawić się w Księdze Syracha (11 razy).

LXX tłumaczy *dal* w różny sposób bez wyraźnego rozróżnienia znaczeniowego: *πτωχός* (20 razy), *πενης* (8 razy), *ταπεινός* (5 razy), *αδύνατος* (2 razy), *ασεβης, ησσω, πονηρος, αδρος* oraz formy pochodne od *πενεσθαί*. Widać tu relatywne oddanie terminu hebrajskiego w ogólnym znaczeniu „upokorzyć zgiętego”¹².

Ze stwierdzenia, że *dal* w ST nie był zasadniczo rozpatrywany w związku z postanowieniami dotyczącymi roku szabatowego i roku jubileuszowego oraz że nie był zaliczany do czterech typów uzależnionych (zob. Kpl 25,6) wynika, że był on rozumiany jako „nie posiadający”. Wszystko wskazuje na to (m.in. Kpl 5,11; 14,21), że był on wolnym obywatelem z pełnią praw, który posiadał niewielkie zasoby materialne i ciężką pracą zarabiał na własne utrzymanie. Z tego też powodu zajmował niższą pozycję społeczną, a także był narażony na bezprawie co do swojej osoby¹³.

¹⁰ Zob. J.G. Botterweck, *'ebjôn*, TWAT I, s. 31.

¹¹ Tamże, s. 29-34.

¹² Zob. TWAT II, s. 228-231.

¹³ Zob. G. von Rad, *Weisheit in Israel*, Neukirchen-Vluyn 1982², s. 102-130.

dak to kolejny termin na przedstawienie ubogiego wywodzący się od rdzenia *dk'* — „połuc, rozbić na kawałki”, „uciskać, źle traktować”, stąd słowo *dak* oznacza połuczonego, zdruzgotanego, maltretowanego, uciskanego. *dk'* i jego derywaty występują tylko w tekstach prorockich i poetyckich z okresu wygnania i po powrocie Izraelitów do Judy.

LXX tłumaczy to słowo przez ταπεινος, τεταπεινωμενος i πενης (Ps 9,10). W ścisłej łączności z *dak* spotyka się jako synonimy paralelne *'anî* (Ps 10,12; 74,21), *jatôm* (Ps 10,18) i *'ebjôn* (Ps 74,21).

Formatywami pokrewnymi są *dkh* (identyczne z *dk'*) i *dqq* — „zemleć, skruszyć, zetrzeć” — z derywatem *daq* — „płaski, cienki, drobny, wąty, słaby”. *dak* i derywaty, występujące w Psalmach powygnaniowych i u Tritoizajasza, odnoszą się do osoby lub obejmują małą grupę ludzi, a nawet Jahwe (zob. Ps 44,20; 51,10; 89,11) przedstawiając ich w opozycji do wrogów jednostki czy też ludu (zob. Iz 3,15). Wynika z tego, że cały zespół wyrazowy pochodzący od *dk'* charakteryzuje w sposób szczególny przeciwieństwa: nieprzyjaciele — lud lub jednostka, Jahwe — wrogowie¹⁴.

raš jest najbardziej neutralnym określeniem człowieka ubogiego w jego trudnej społecznej i ekonomicznej sytuacji. Słowo to jest typowe dla literatury mądrościowej, chociaż występuje także w 1 Sm 18,23, 2 Sm 12,1.3.4 (w opowiadaniach o Dawidzie). Na ogólną liczbę użycia tego słowa 22 razy w księgach mądrościowych wyraz ten występuje 17 razy. *raš* jest najczęściej przeciwstawiony do *'ašîr* — „bogaty”¹⁵. Bardzo rzadko występuje w paralelach z innymi terminami oddającymi ubóstwo jak *dal* czy *'ebjôn* (np. Wj 30,15; Prz 10,15; Ps 49,3). Jako dowód na teologiczne użycie terminu *raš* przytacza się tylko Prz 30,8.

LXX oddaje ten termin przez πενης i ταπεινος podkreślając tym samym nie tylko odcień ekonomiczny, ale i duchowy — pokorę. Termin *misken* występuje tylko w Księdze Koheleta (4,13; 9,15.15.16) i oznacza „ubogi, nędzny” w sensie materialnym¹⁶.

Początkowo Izrael rozumiał ubóstwo jako skutek grzechu, a bogactwo za błogosławieństwo Boże. Było to zastosowanie powszechnego prawa retribucji: Bóg karze i wynagradza już tu na ziemi. Pierwotnie prawo to stosowało się tylko do całego ludu, później zaś przeszło także i na jednostkę (zob. Ps 112,1–3; Prz 6,6–11). Zrodziło to jednak problem, gdyż widziano, że wielu ubogich jest pobożnych, a wielu bogaczy — grzesznikami (zob. Prz 19,1.22; 28,6).

Pod wpływem literatury mądrościowej powstał w Izraelu inny nurt, który za ideał uważał, by nie być ani bogatym, ani biednym (por. Prz 30,7–9). Według tej koncepcji ubóstwo zaczyna być rozumiane jako cnota. W końcu ubóstwo jest pojmowane jako postawa religijna — ubogi jest pokorny wobec Boga. Ubóstwo zatem to otwarcie się na Boga, a ubogi jest Jego przyjacielem. Jest to ostateczny etap rozwoju pojęcia ubóstwa¹⁷.

W literaturze pokańonicznej starotestamentowa linia jest nadal kontynuowana: ubodzy należą do Boga, poznają Jego imię i od Niego oczekują wszystkiego. Ich

¹⁴ Zob. TWAT II, s. 208–212.

¹⁵ 2 Sm 12,1–4; Prz 14,20; 18,23; 22,2.7; 28,6.

¹⁶ Zob. TWAT II, s. 348.

¹⁷ Zob. M.L. Rubio, *Chrystus w historii zbawienia*, Warszawa 1982, s. 160–161.

ubóstwo oznacza zarazem, a raczej przede wszystkim, duchową postawę pokory przed Bogiem. W Qumran i w innych księgach judaistycznych do początku ery chrześcijańskiej staje się „ubogi” swego rodzaju zaszczytem religijnym (por. *ebjonici*)¹⁸.

Także LXX zmierza do tego, aby podkreślić duchowy charakter ubóstwa. Używa ona obok *πτωχος* (I) i *πεινης* (II) — ubogi w sensie materialnym, także *ταπεινος* (III) — „pokorny” oraz *πραῦς* (IV) — „łagodny, spokojny”. Zestawiając wszystkie terminy użyte w LXX wychodzi następująca statystyka:

	I	II	III	IV	inne	razem
<i>'anî</i>	38	14	8	5	10	75
<i>'anaw</i>	4	3	5	8	—	20
<i>'ebjôn</i>	11	29	2	—	18	60
<i>dal</i>	20	8	4	—	15	47
<i>raš</i>	10	7	1	—	4	22

Różnice i rozbieżności wskazują, jak pojęcie ubóstwa nie tylko jest ujęte od strony ekonomicznej, ale także i duchowej¹⁹.

ALTTESTAMENTLICHE TERMINOLOGIE FÜR ARMUTBEGRIFFLICHKEIT

ZUSAMMENFASSUNG

Das Alte Testament birgt in sich verschiedene Vorschriften, die Menschen minderen Rechten betreffen. Es kommt auch also daher eine breit ausgearbeitete „Armenterminologie”. Es sind folgende Begriffe: *'ebjôn*, *'anî*, *'anaw*, *dal*, *raš*, *dak (daq)*; *misken*. Die drei ersten Begriffe drücken Morallhaltung des Menschen aus. *dal* dagegen bedeutet einen Menschen, der arm im materiellen Sinne ist. *dak (daq)* zeichnet einen, der unterdrückt ist. *raš* ist ein armer im oekonomischen Sicht Mensch. Der Begriff *misken* kommt nur in Koh (4,13; 9,15.15.16) vor und bedeutet auch einen armen Menschen.

Unter dem Einfluß Propheten- und dann Weisheitsliteratur wurde Armut für eine Tugend gehalten. Die Armut war als eine religiöse Haltung verstanden — der Arme ist demütig Gott gegenüber. Die Armut ist eine Hinwendung zu Gott und der Arme ist sein Freund. In diese Richtung in Verstehen der Armut geht dann LXX. Es ist letzte Etappe in der Entwicklung des Begriffs.

¹⁸ Zob. J. Maier, *Die Texte vom Toten Meer*, München 1960, t. 2, s. 83–87.

¹⁹ Zob. J.M. Liñó, *Los pobres en el Antiguo Testamento*, *EstB* 25(1966), s. 162–166.